

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
IV

Neşir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
IV

İstanbul - 1984

Sahibi : ENDERUN KİTABEVİ adına İsmail Özdoğan
Yazı İşleri Sorumlusu : Nejat Göyünç
Basıldığı Yer : Edebiyat Fakültesi Matbaası
Adres : ENDERUN KİTABEVİ, Beyaz Saray No. 46

Beyazıt - İstanbul

---

19. YÜZYIL SONUNDA SURIYE VE LÜBNAN ÜZERİNDE BAZI NOTLAR

İlber Ortaylı

Arap ülkeleri 16. yüzyıl başında Osmanlı imparatorluğunun bir parçası olmuştur. Bu bir sorunun tartışılmasını gerektirir, o da Arap ülkelerinin Osmanlı sistemine Balkanlara göre birbuçuk asırlık bir gecikmeyle girdiğidir. Gerçekten de Arap ülkelerinin büyük çoğunluğunda Osmanlı tımar sistemi Balkan ülkelerinde olduğu kadar yaygınlıkla uygulanmamış, mahallî otorite ilişkileri, eski hanedanlar ve gelenekler daha yoğun biçimde yaşama şansına sahip olmuştur. Gerçi bugünkü Suriye ve Mezopotamya'nın bazı kısımları bu kuralın dışında kalmıştır, ama klâsik Osmanlı devrinde Arap ülkelerinin pratikte belirli bir otonomiye sahip olduğu açıktır. 19. yüzyıl reformları ise bu statüyü büyük ölçüde değiştirmiş ve idarî merkezîyetçilik Suriye başta olmak üzere diğer bazı bölgelerde de kendini hissettirmiştir. Gerçi 1845 Lübnan olaylarından sonra Bab-ı âlî Cebel-i Lübnan'a özerklik veren nizamnameyi Avrupa baskısıyla 1861'de kabul etmiş, 1864 (1281 H) tarihli statüyle de bazı değişiklikler yapıp bunu yenilemişti.

Bu yenilik Lübnan'da bir hukukî özerkliğin başlangıcı ise de modernleşen Osmanlı bürokrasisinin bölgedeki kontrolünü, Lübnan'ın klâsikteki adı konmamış özerkliğine kıyasla ne derecede azalttığı düşünülmelidir.

19. yüzyılda Suriye-Lübnan'ın imparatorlukla bütünleşememe (disintegration) olayı idarî platformda gözlenmekten çok, ekonomik değişim dolayısıyla başlar. Çünkü 19. yüzyılda batı Avrupanın sanayi ülkeleri doğu Akdeniz bölgesiyle 17.-18. yüzyılda olduğundan çok daha yoğun bir biçimde ilgilenmeye başlamışlardı. Bu ilgi herşeyden önce, büyüyen Batı metropollerinin gıda ihtiyacının karşılanması, bol miktarda yeni hammadde türlerini âcilen talep eden endüstrinin doyurulması ve buharlı gemi taşımacılığının ucuz mal kolaylaştırmasından ileri gelmekteydi. Selânik, İzmir gibi limanların yanında,

Suriye-Lübnan limanları da yeni endüstri çağı ticaretinin yoğunlaştığı ve geliştiği merkezler durumuna geldiler. 19. yüzyılın ikinci yarısından doğu Arap vilâyetlerinin tarımsal faaliyetlerinde de buna bağlı niteliksel değişmeler görüldü. Şehirler ve şehir hayatının kurumları, nihayet kültürel ve siyasal planda ideolojik değişmeler de buna bağlı olarak hızlandı.

Modern Arap dünyasının oluşumunun temelleri 19. yüzyılda biçimlendi. Bu devir üzerindeki araştırmalar henüz yeterince aydınlatıcı olmayabilir, ama görünüşte batı Avrupanın artan etkisiyle Arap dünyası imparatorluktan kopup Batıyla bütünleşmekteydi. Bu kopuşun hızına paralel olarak Osmanlı imparatorluk yönetimi de, idarî, iktisadî ve özellikle kültürel ve ideolojik planda Arap vilâyetlerindeki etkinliğini arttırma çabasına girmişti.

19. yüzyılda Osmanlı Arap ülkelerinin liman şehirlerinde niteliksel ve niceliksel değişmeler meydana gelmiştir. Beyrut'un yanında, güney Mezopotamya'da Basra'da da bu değişme gözlenir. Özellikle Basra'nın, bu dönemde Bâb-ıâlî'nin geçmişe göre artan idarî kontrolüne rağmen, ekonomik bakımdan Osmanlı dünyasından kopup Britanya ekonomisi ile bütünleştiği görülür¹. Osmanlı ülkelerinde dış dünyaya bağlı olarak gelişen bu metropoller, sadece gelecekte tarım ve zenaat ürünlerinin ihracından dolayı değil, aynı zamanda batı Avrupa endüstrisine hammadde sağlamak için monokültürel tarımın ve yarı mamul üretimin büyüdüğünü de göstermektedirler.

Limanların büyümesi kuşkusuz hinterland üzerinde kurulan denetime bağlıdır. Osmanlı imparatorluğunun dışişleri kolonyal bir düzen içinde kurulmadığından, liman kentlerindeki ticaret için gerekli olan ulaşım ve depolama gibi altyapısal yatırımlar çeşitli Batı devletlerinin kontrolünde gelişmiştir. Örneğin hinterlandla kurulan demiryol bağlantısı İzmir'de İngiltere, Fransa, Anadolu'da Almanya'nın, kentiçi ulaşım da yine çeşitli devletlerden imtiyaz sahiplerinin girişimiyle kurulmuştur. (Örnek : İzmir ve Beyrut'da rihim Fransızlarındı) Osmanlı demiryol sistemi Avrupa ve hatta

1 I. Ortaylı, «The Port Cities in the Arab Countries - A Study of the Disintegration of the Arab-World in the 19th Century with special Reference to Basra» *Türk-Arab İlişkileri I. Konferansı*, Hacettepe Üni. Ankara 1979, s. 221-232.

Rusya'ya göre geç gelişmiş ve rasyonel işlerlikte bir ulaşım ağı meydana getirilememiştir. Fakat ülkede telgraf sistemi erkenden hızla gelişmiştir. Osmanlı posta sistemi de gene devlet tekelinde gelişmiş, ancak yabancı postalar da legal ve illegal olarak faaliyet alanını genişletmişlerdir. Demek ki posta sisteminde de tek bir ülkenin tekeli yoktu. 19. yüzyılda Suriye-Lübnan bölgesinin demiryol ulaşım sisteminde Fransa üstün durumdaydı, ancak denizcilikte önce İngiltere'nin üstün olduğunu, sonra bir rekabet başladığını göreceğiz. Nihayet Şam'dan güneye inen Hicaz demiryolu Fransa'nın denetim alanı dışındaydı. Demek ki yukarıda bütün imparatorluğun ulaşım sistemi için sözü edilen çoğulcu menfaat sistemi, bu bölge içinde geçerliydi.

19. yüzyılda Osmanlı eyalet örgütünün mekân düzeninde görülen değişimler bu gelişmelere bağlıydı. Üretici ve toplayıcı merkezler, klâsik dönemdekine göre değişmiş, yerleşme birimleri arasındaki mekân hiyerarşisi (spatial hierarchy) farklılaşmıştı. Demiryolları ve denizyolu (liman) ulaşım hatlarının düzeni, bütün imparatorlukta eyalet sınırlarının ve idarî merkezlerin sık sık değiştirilmesine neden oluyordu. Nitekim İzmir'in Aydın vilâyetinin merkezi olması (eskiden Aydın'dı), Samsun'un gelişmesi nedeniyle Canik sancağının Trabzon vilâyetinden kopması, Çukurova'da Adana'nın gelişip Halep'den kopması gibi yeni idarî mekân düzenlemelerine Arap vilâyetlerinde de bolca rastlanıyor. Cebel-i Lübnan'ın özerkliğine rağmen, Beyrut ayrı olarak düzenlenmiş, Trablusşam sancağı önemli bir idarî birim haline gelmiş, Basra bir ara ayrı vilâyet haline getirilmişti. Klâsik dönemde Şam bütün Suriye'nin en önemli idarî, iktisadî, ticarî merkeziyken bu rolünü günden güne Beyrut lehine yitirmekteydi.

19. yüzyılda Suriye limanları Akdeniz trafiğinin önemli merkezleri haline geldi. Daha 18. yüzyıl sonunda *de Volney*, «bütün Suriye sahillerinde 400 ton kapasiteli bir geminin yanaşacağı rıhtım yoktur» diyordu. Esasen aynı yazar bu durumu açıklayacak bir başka gözlemde de bulunuyor: «tarımla ve hayvancılıkla uğraşan halk (köylüler) hükümetin baskısı altındadır. Fakat bunlar feodalite döneminin serfleri derecesinde değildir²». Henüz büyük plantasyon çiftçiliğinin olmadığı yerde, fakir ve otarşik bir hayat sürülen köy-

lülük düzeni egemendi. Ticaretin gelişmediği bu küçük limanlar ülkesi 19. yüzyıl başlarından itibaren çehre değiştirmeye başladı.

Dış Ticaret ötedenberi Akdeniz ticaretinde Suriye ve ard bölgelerle batı Akdeniz bölgesi arasında bağlantı görevini yerine getiriyordu. Napolyon'un Mısır seferine kadar doğu Akdeniz ticaretinde Fransa üstünlüğünü korumuş sayılabilir. 1789'da Suriye'de yirmi civarında Fransız acentası vardı. 1830'lardan sonra Avrupa'nın endüstri lideri Britanya üstünlüğü ele geçirdi. Gerçi Britanya'nın ticarî üstünlüğü Suriye-Lübnan'da kültürel üstünlüğü de sağlaması için yeterli olmamış ve Fransa'nın dinî-kültürel etkinliği güçlü bir biçimde sürmüştür. Britanya ticaretinin gelişmesiyle bölgede, Ion adalarından (Yedi adalar), Malta'dan gelen tüccarlar gibi Britanya uyruklu ticaret adamları da yerleşmeye başlamıştır. Bunların dışında Britanya ticaret şirketlerinin temsilciliğini alan ünlü *Nakkaş*'lar gibi yerli aileler de vardı. İngiliz ticareti özellikle bu ikinci yolu, yerli aileleri temsilci olarak kullanmayı tercih etmiştir³. Beyrut doğrudan Fransız ve İngiliz ticareti ile gelişmişti. 1825'lerde bu bölgeye yapılan ithalât hacmi 4,6 milyon frank, bölgenin ihracatı 3,2 milyon frank civarındayken, 1836-38 yıllarında ithalât hacmi 14,5 ve ihracat 8,5 milyon frank düzeyine ulaştı. Özellikle İngiliz ticareti buharlı gemiler sayesinde hızla gelişti. Daha 1845'de Beyrut'da 365 civarında İngiliz ticaret evi olmuştu⁴. İngiliz ticaretinin 1820'lerden beri aynı hızda geliştiği ve 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasının bu gelişmede tayin edici rolü olmadığı anlaşılıyor. Bizzat konsolosluk raporlarından ve Britanya endüstri tarihinin gelişme aşamalarından da anlaşıldığı üzere, Britanya sanayiinin ucuz üretimi ve buharlı denizciliğin verdiği yeni imkânlar bu büyümede başlıca etkendi. Sanayi ve denizcilikte Britanya'nın karşısına Avusturya ve Fransa gibi yeni rakipler çıktıkça ticaret hacminin değişmesi kaçınılmazdı.

1828'de Britanya ticaret odası (Board of Trade) başkanı *Huskisson* tarafından verilen bir memorandumda; İngiliz *Levant Com-*

2 de Volney, *Oeuvres Complètes*, Paris 1876, s. 181 ve 291.

3 C. Issawi, «British Trade and the Rise of Beirut 1830-1860» *IJMES* 8(1977) s. 98.

4 Aynı yazar, *aynı eser*, s. 96.

pany'nin 1825'de dağılmasından sonra İngiltere'nin bu bölgede hiçbir ticarî örgütlenmeyi gerçekleştiremediği, Haleb'de ve Akkâ'da Fransa ve Avusturya'nın temsilcilikleri olduğu halde İngiltere'nin sadece Beyrut'da bir konsolosu bulunduğu, söyleniyordu. 1830 Haziranında J.W. *Farren*, Lord *Aberdeen*'e yazdığı raporda, Şam'da bir konsolosluğun âcilen kurulması gereğini, bütün Asya Türkiyesi'nde İzmir ve İskenderiye dışında bir temsilcilik bulunmadığını, bildiriyordu⁵. Gerçekten de bu yıllarda İngiltere'nin bölgedeki ticarî örgütlenmesini giderek güçlendirdiği ve resmî temsilcilerinin de çoğaldığı görülmektedir. Aynı eğilim sadece Britanya için sözkonusu değildir. Osmanlı imparatorluğunun pek az bölgesinde çeşitli yabancı devletler bu kadar çok konsolosluklar buldurmıştır. 1898 yılında Şam'da ve Haleb'de; Fransa, Rusya, İtalya, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Almanya, İran, ABD, Portekiz, İspanya ve Felemenk konsoloslukları vardı. Buralarda tercüman ve memur olarak Marunîlerin yanında Ermeni, Rum ve Müslümanlar da bulunuyor, herhalde imparatorluğun hiçbir yerinde Müslüman nüfus Avrupa ile bu kadar yoğun ilişki içinde değildi⁶.

Britanya gemiciliği 1830 ve 40'lardaki teknik üstünlüğünü zamanla yitirmeğe başladı⁷. Öyleki 19. yüzyılın ikinci yarısında bütün Akdeniz'de olduğu gibi burada da, Avusturya-Macaristan bandıralı gemicilik ciddi bir rakib oldu. Bizzat Britanya konsolosluk raporları bu durumu göstermektedir. Avusturya, Fransız, Mısır ve Rus ticaret filoları hükümetleri tarafından desteklenir ve İskenderiye, İstanbul gibi limanlar arasında düzenli seferler yaparken, Britanya gemileri için bu durum sözkonusu değildi. Anlaşılan İngiliz gemiciliği yönünden Selânik, İzmir gibi ticaret limanlarında gözlenen durum Beyrut limanı için de söz konusuydu. Aşağıdaki tablo bu yıllardaki ayrıntılı Britanya konsolosluk istatistiklerinden çıkarılmıştır⁸.

5 Issawi, *aynı eser*, s. 91-92.

6 *Salmâme-i Haleb*, sene 1316, s. 161-163.

7 1856 yılında Beyrut'taki Britanya Başkonsolosu *Moore*, (s. 183) İngiltere'den sonra Fransa ve Avusturya ticaretinin geldiğini ve «Messageries Impériales» ve «Lloyd» gibi gemi kumpanyalarının bunda büyük payı olduğunu bildiriyordu.

8 *Accounts and Papers, G.B. Parliamentary Papers*, 1871, Consul Jago, s. 866.

	Yıllar	Gemi Sayısı	Tonilâto
İngiltere	1868	50	50.551
	1871	34	22.268
Avusturya-	1868	60	36.874
	Macaristan	1871	54
Fransa	1868	73	72.892
	1871	57	48.075

İngiliz ticareti I. Dünya Harbine kadar bölgede üstünlüğünü korumuştur. 1912 yılında ABD'nin Beyrut başkonsolosu o yılki bütün kıtlık ve sıkıntıya rağmen İngiltere'den yapılan ithalâtın ilk sıradaki yerini koruduğunu bildiriyordu⁹. Bununla beraber İngiliz ticaret kapasitesinin diğer devletlerin tersine temelde azaldığı ve istikrarsız bir gelişme izlediği açıktır. 1871'de Britanya'nın Beyrut konsolosu Jago Suriye'den yapılan ithalâtı diğer devletlerinkiyle şöyle karşılaştırıyordu¹⁰.

İngiltere	: . . .	692.500	Sterlin
Fransa	: . . .	117.000	»
Avusturya	: . . .	208.500	»
(Alman ve Macar mamûlâtı dahil)			
İtalya	: . . .	89.000	»
İsviçre	: . . .	87.400	»
A. B. D.	: . . .	83.050	»

18 yıl sonra İngiliz ticareti özellikle Suriye'ye yapılan ithalâta üstünlüğünü korumakla birlikte hacim düşmüştür. İngiltere'ye bu bölgeden yapılan ihracat da diğer devletlere göre düşüktür, yani İngiltere hammadde ihtiyacını uzak kolonilerden karşılamaya devam etmektedir. İngiliz ithalât ve ihracatı arasındaki bu büyük nisbetsizlik bölgede İngiltere ile ticarî ve kültürel etkileşimin düşük yoğunlukta kalmasının bir diğer nedenidir.

9 U S A, *Report on Trade and Commerce of Beirut for the 1912*, Consul General Cumberbatch, No : 5184.

10 Jago, *aynı rapor*, s. 851.

Bölgenin 1887-1888 yılı ticaret raporu şu görünümündedir¹¹ :

	İhracat (İngiliz sterlini olarak) İthalât			
	1887	1888	1887	1888
İngiltere	12.754	13.991	201.399	234.671
Avusturya-Macaristan	22.556	20.366	8.249	18.278
Almanya	38.928	10.132	7.098	17.644
Fransa	46.460	42.006	45.950	67.260

1880'lerden itibaren Avusturya-Macaristan ve Almanya ticarî blokuyla İtalya'nın İngiltere için ciddi rakipler durumuna geldiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de daha 1861'de Britanya konsolosu Rogers bütün Suriye'de İngiliz ticaret evlerinin sayıca çok azaldığını ve Almanların ticaret evlerini ele geçirdiğini bildiriyordu. 1893'te de Beyrut'tan Trotter, Earl of Rosebery'e Alman-Avusturya ticaret temsilcilerinin bölgede etkinliklerini arttırdıklarını yazmaktaydı¹². 1888 Mayısında Britanya'nın Şam'daki konsolosu Brant, İngiliz ticaretinin esasen yerlilerin eline geçtiğini Beyrut'taki birkaç İngiliz tüccarın temsilciliğinin geniş ölçüde yerli Rumlarca yürütüldüğünü ve hattâ onların bazılarının Londra ve Manchester'de açtıkları ticaret evleri aracılığıyla şimdi İngiltere- Suriye ticaretini de ellerine aldıklarını ve yerli Rumların da İngiltere'ye ihracatı gene bu Rum ticaret evlerine yaptığını söylüyor. Diğer yandan Marsilya da doğu Akdenize gittikçe fazla hakim olmaktaydı. Suriye'de ticaretin tamamen Avrupalıların elinde olmadığı açıktır. Halen Şam'dan kalkan kervanların Bağdad'a kadar uzandığı biliniyor. Bu yollarla Arab ve Hind mamulleri de bölgeye ulaşmaktadır. Hattâ Şam'da bazı Hindlilerin ticarethane kurduğu ve yerli Yahüdi ve Müslümanlarla işbirliği yaptığı bilinmektedir.

11 *Accounts and Papers, G.B. Parliamentary Papers*, Counsul J. Dickson to Salisbury, Damascus no : 538.

12 «Colonel Trotter to the Earl of Rosebery», Beyrut June 14, 1893, *Accounts and Papers Nr. 1279*» In Damascus English and European trade in general is represented by a couple of German commission houses. The competition of the native has driven the Englishmen off...

Suriye bölgesinin bütün tarih boyu olduğu üzere, 19. yüzyılda da kozmopolit bir ticaret hayatına sahip olduğu görülüyor. Ancak bu dönemde ticaret etkisini tarım ve zenaat alanında duyurdu. Alt-yapısal yatırımlarla Suriye-Lübnan bölgesinde tarım ve zenaatler, hammadde ve yarımamul madde üretiminde niteliksel ve niceliksel bir değişim geçirmeğe başladı.

Sanayi ve Tarım. Suriye bölgesinin dokuma gibi bazı mamulâtı Osmanlı iç pazarında da tutunmaktaydı. Kervan ticareti konusu olan lüks dokuma dışında 19. yüzyıldaki manifaktür ürünleri de diğer vilâyetlere sevkediliyordu. Meselâ 19. yüzyıl sonunda Orta Anadolu bölgesinde Suriye pamuklu dokuması ve ipeklileri geniş ölçüde kullanılıyordu. Yalnız iç pazar değil, dış pazarlarda da Suriye'nin ithal kumaşlarına rastlanmaktaydı. Yani 19. yüzyılın ikinci yarısında yerli manifaktürün bu bölgede önemli gelişme kaydettiğini söylemek abartma sayılmamalıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında doğu Akdeniz sahillerinde, Mısır'da ve Anadolu'da Suriye pamuklu ve ipeklilerinin yaygın kullanımı, özellikle Hama ve Şam'da dokumacılığın gelişmesini sağladı. Ancak bu sanayi ev tezgâhlarına (Verlag-putting out system) ve küçük atölyelere dayanıyordu ve ilkel bir teknoloji kullanılıyordu. Bununla beraber 1840'lar ve hattâ 1860'larda gelişip yaygınlaşan bu manifaktür, 1870'lerden itibaren duraklamağa başladı ve Avrupa'nın ucuz fabrika mamulâtıyla rekabet kabiliyetini giderek yitirdi. Hammadde fiyatlarının artışı, ödeme ve kredi imkânsızlıkları bu çöküşte rol oynadı¹³. 19. yüzyıl başından 1850'lere kadar Suriye'de hızlı bir enflasyon gözlenmiştir¹⁴. Bu enflasyon yavaşlayarak I. Dünya Harbine kadar sürmüştür. Bununla beraber sözü geçen enflasyon şiddetini o çağın Avrupa'sıyla kıyaslamak mümkün değildir. Aynı şey işçi ücretleri için de söylenebilir. Suriye'de ücretler orta ve batı Anadolu'ya göre düşük düzeyde olmakla beraber, Avrupa'daki işçi ücretlerine göre hatırı sayılır derecede yüksekti. Bu ön planda şehirleşmenin çok düşük hızda olmasından ve manifaktürde çalışmayı talep eden geniş işçi gruplarının oluşmamasından ileri gelmekteydi ve Osmanlı imparatorluğunun bütün Doğu vilâyetleri için geçerli bir durumdu.

13 *Papers and Accounts., G.B. Parl. Papers, 1871 Jago, s. 858.*

14 H. Gerber-N. Gross, «Inflation and Deflation in 19th Cent. Syria» *Journal of Economic History, 40/2/1980, s. 356.*

1840'lara kadar Suriye dokumacılığı zenaatkârlık düzeyinde olup lüks emtea üretimine yöneliktir. 1840'lardan itibaren atölye sistemine geçilmeğe başlandı. Britanya konsolosu Moore 1857'de «birkaç yıl öncesine kadar Suriye ham ipeği düşük kaliteydi, fakat şimdi birinci kalite İtalyan, Fransız ipekli kumaşlarıyla rekabet edebiliyor» diyordu. Gene Suriye'de Mısır ve Amerika'nın tersine susuz tarımla pamuk üretilebiliyor ve bu da kuşkusuz fiatın ucuzluğunu sağlıyordu¹⁵. Bir Fransız iş adamı 1840'da Cebel-i Lübnan'da ilk dokuma atölyesini kurdu. Buhar gücünün uygulandığı ilkel tezgâhlarla yaygınlaşan ipek manifaktürü yayılmağa başladı. 1870'lerde Fransız işletmeciler ipek dokumacılığında 1200-1250 kişiyi çalıştırmıyorlardı. İşçilerin çoğu genç kızlar ve kadınlardı. Jago'nun raporuna göre ipekçilikte kullanılan işçilerin yarıdan çoğu Maruni-katolik, % 15 kadarı Rum-Ortodoks-Arap, diğerleri de Melkî ve Dürzî'idi. Bölgenin iç kısımlarındaki halk ve özellikle müslüman nüfusun ücretli işçi olmadığı görülüyor¹⁶. Dokumacılıktaki el tezgâhı teknolojisinde hiçbir gelişme görülmemiştir. Sonraki yıllarda da (meselâ 1887'de) ticarî raporlar, manifaktür merkezleri olarak yine Hama, Şam gibi yerleri saymakta, ipekli ve pamuklu dokumaların gene pazarlara ve seyyahlara satıldığını belirtmektedirler¹⁷. Tamamen mahallî özelliklere ve zevke göre dokunan mamulât, ülkede aynı nedenlerden dolayı pazar bulmaktaydı ve bunun dışında büyük endüstrinin ucuz mamûlleriyle Suriye'de ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde bile rekabet edemediğinden üretimde daha fazla bir artış söz konusu olmamaktaydı. Dokumacılıkta kayda değer bir teknolojik değişme ise görülmemiştir. Bununla beraber Suriye-Lübnan'ın ihracatında mamul halde ipekli kumaş, pamuklu ve yünlü dokumalar en büyük kalemi oluşturmaktaydı¹⁸. Okadar ki Süveyş kanalının açılmasına ve Çin ipeklisinin daha ucuz nakledilmesine rağmen, Çin'in ipek sanayii Suriye'ye ciddi bir rakip olamadı. 1871 yılının 717.401 sterling tutan ihracatında koza, ham ipek ancak (53.810 + 17.346) sterling tutarındadır. Ham ipek ve yün ihracatı yarı mamûl

15 *Accounts and Papers, G.B. Parl. Papers*; Consulat Beyrout, Moore, 1857, 53, s. 811.

16 Jago, *aynı kaynak* s. 843-844.

17 *Accounts and Paper, G.B. Parl. Papers*, Consul Dickson to Salisbury, April 13, 1888-Nr. 538.

18 Jago, *aynı kaynak*, s. 842.

madde halinde ihraç edilme aşamasına gelmiştir. (Aynı yıl 214.340 sterlin ipekli ve 115.800 sterlin tutarında yünlü dokuma ihrac edilmiştir).

Buna karşılık İngiltere'den ucuz Manchester dokumaları, elbise, madeni eşya, Fransa'dan ipekli kumaş, kahve, şeker, İtalya'dan saten, mermer, kâğıt ve hırdavat, Avusturya ve Almanya'dan ucuz cam ve porselen eşya gelmektedir (Fransız ve İngiliz ithalâtı bu alanlarda İtalya ve Alman-Avusturya blokuyla rekabet kabiliyetini yitirmekteydi¹⁹).

Gelişkin bir ticaret ve sanayi beslemek için Suriye tarımı henüz hazır değildi. 1870'lerde Jago, «Suriye henüz bereketi ve iklimi ölçüsünde bir tarımsal gelişme göstermedi» demektedir. Tarım teknolojisi Roma devrinden beri pek az, hatta hiç değişmemişti. Bir çift öküz ve sabanla sürülen, ilkel bir sulamadan veya hiç sulama imkânlarından yararlanamayan topraklar büyük ölçüde yağış ve iklim değişikliklerine bağlı olarak az veya çok ürün vermektedir. Genellikle buğday, darı ve arpa bütün tarım hasılasının yarısından çoğunu oluşturmaktadır. Susam, zeytin, tütün, pamuk gibi endüstri bitkilerinin tarımı henüz gelişmektedir.

1871 Yılı Tarım Ürünlerinin Dağılımı²⁰

Ürün	%
Buğday	40
Arpa	9
Darı	7
Susam	13
Pamuk	6
Sebzeler	5
Tütün	2
Meyva	4
Zeytin	14

19 *Papers and Accounts, G.B. Parl. Papers, Damascus, Consul Rogers, 1861, s. 105.*

20 *Jago, aynı kaynak, s. 860-862.*

Kurumsallaşmış tarım kredi mekanizması varolmadığı gibi, sübvansiyon ve vergi bağışıklığı gibi tedbirler söz konusu değildi. Tefeciler % 25-40 gibi yüksek faizler almaktaydılar. İlginçtir, Britanya konsolosu Jago, burada bir Ziraat Bankası'nın gerekli olduğunu söylüyor. Sözü edilen bankanın temeli olan *mal sandıkları* o yıllarda Tuna vilâyetinde faaliyete geçmişti ve sonraları Suriye'ye de aynı vali (Midhat Paşa) tarafından getirilecektir. Bölgede hayvancılık yapılabileceği halde gelişmemiştir ve sadece Beyrut vilâyetinin (Sayde) limanına yapılan ithalâtın en büyük birimi yıllık 11-12 bin sterlin tutarında deriydi²¹. Bununla beraber 1880'lerden sonra Osmanlı politikasının yeni bir uygulaması bölgede bazı sonuçlar vermekte gecikmedi. Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetindeki deneyimi, yani yoğun biçimde Çerkes muhacir yerleştirilmesi, boş toprakların işlenmesi, büyük baş hayvan yetiştirilmesi tarımsal ürünün artmasını sağladı. Britanya'nın Şam'daki konsolosu Dickson, 1888'de özellikle Şam'ın güneyinde *Cevlan* bölgesine yerleştirilen Çerkes muhacirlerle bölgede boş toprakların işlendiğini ve tahıl üretim ve pazarlamasının arttığını bildırıyordu²². Suriye tarımındaki bu gelişmelerin, özellikle başlıca zenginlik kaynağı olan ipeğin Osmanlı hazinesine yansımadağı açıktır. Zaten Ocak 1880'den beri bölgenin tuz resmi, ipek ve balık rüsumu gibi gelirler Galata Bankerlerine ve sonra *Düvân-ı Umûmiye'ye* terk edilmişti.

**

Ticaret ve tarımın gelişimini kolaylaştıracak karayolu şebekesi bölgede ihtiyaçlara cevap verebilecek biçimde kurulamamıştır. Beyrut-Şam arasında bir Fransız şirketi tarafından 1858'de yapımına başlanan şose 1862'de bitmişti. Yafa-Kudüs arası bir yol ise yapılan masrafa rağmen bilgisizlik yüzünden tamamlanamamış ve kullanım dışı kalmıştır. Cebel-i Lübnandaki yollar ise ticaret ve yoğun ulaşımdan çok, yöneticilerin ve zabtîyenin kullanımı için düşünülmüştü. Ancak 1880'lerde Hama-Şam ve Trablusşam arasında posta işleyecek bir karayolu tamamlanmıştı. Bölgede haberleşme büyük ölçüde telgraf sistemine, taşımacılık da kervanlara dayanıyordu. Esa-

21 Aynı rapor, s. 871.

22 *Acc. and Pap., G.B. Parl. Papers*, Dickson to Salisbury, 1888 13 April, s. 3.

sen bölgede demiryollar yapıldıktan sonra da kervanlar demiryoluyla iç bölgenin bağlantısını sağlamaya devam etti.

19. yüzyıl sonunda Almanya'ya verilen Anadolu-Bağdat demiryol imtiyazı Fransa'yı bölgede demiryol imtiyazı elde etme ve yapımına teşvik etti. 1892'de *Yafa-Kudüs*, 1894'de *Şam-Muzarib*, 1895'de *Beyrut-Şam*, 1898'de *Beyrut-Ma'almiten*, 1902'de de *Rayah-Humus-Hama* demiryol hatları döşendi. Bu hatlar Yafa ve Beyrut limanlarıyla hinterlandın ulaşımını sağladı. Şam'dan başlayarak Medine'ye ulaşan *Osmanlı Hicaz* demiryolu ise 1901-1904 arasında tamamlanmıştır. Bütün imparatorlukta rasyonel olmayan ve ayrı devletlerin nüfuz bölgelerine göre döşenen bir demiryol ulaşımı vardı. Bununla beraber Suriye-Lübnan bölgesinde özellikle Hicaz hattının da yapımıyla bütün imparatorluğun en faal ve yararlı ulaşım sağlayan demiryol şebekesinin kurulduğunu belirtmek gerekir. Böylece tarım ve zenaatların dış ticarete açılması oldukça kolaylaşmıştı. Fakat aynı bölgenin Anadolu ile ne demiryolu, ne karayolu, ne de denizyoluyla bütünleşemediği açıktır.

***

16. yüzyılda Osmanlı fatihler Arap dünyasının yanyana yaşayan fakat birbirine kapalı dinî, etnik cemaatlerden oluşan heterojen bir yığın halinde buldular. Arapların Akdeniz'in uzun uygarlık tarihi içinde oluşan bir birliği vardı, ama aynı tarihin getirdiği kurumsal ayrılıklar daha çok göze çarpıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu ayrılıklar bir yandan kanlı çatışmalara dönüştü, buhranlar yarattı; diğer yandan bir kültürel kaynaşma da birlikte doğdu. Bu kültürel kaynaşma Arap ulusçuluğu diye adlandırılmaktadır, ama gerçekte Batı dünyasının kültürünün ve eğitiminin getirdiği yeni değerler etrafında oluşan, yarı batılı-yarı lâik yeni bir kurumlaşma söz konusuydu. Bu kurumlaşma, dinî inançları, hukukî ilişkileri, ticaret hayatını, eğitimi, politikayı ve yaşam biçimini derece derece kapsamıştır ve sözü edilen kurumlaşmanın gelişme ve yayılmasına paralel olarak da modern Arap seçkinleri yeni sorunlarla dolu yeni bir Arap dünyasının doğuşuna öncülük etmişlerdir. Kuşkusuz Osmanlı yönetimide, 16-18. yüzyıllardaki Arap vilâyetlerine göre çok değişen yeni bir Arabistan kıtasının yönetimini düzenlemek gibi bir işlevle aynı buhranlı atmosferin içine girmiştir.

Yeni Vilâyet Düzeni-Nüfus ve Sınırlar. Osmanlı döneminde Suriye-Lübnan bölgesinin nüfusunu ve bunun etnik-dinî kompozisyonunu kesinlikle vermek mümkün değildir. Bir bakıma bürokratik kayıtlar, nüfus yazımı yönünden Osmanlı bürokrasisi hattâ Çarlık Rusyası ile karşılaştırılamayacak kadar ilkel ve eksik yöntemlerle çalışmaktaydı. Bununla beraber Osmanlı idaresinin yaptığı nüfus sayımı hem o günlerdeki Batı Avrupalı seyyahların, araştırmacıların (V. Quinet gibi) ve konsolosların tek kaynağıdır, hem de bugünkü tarih araştırmacılarının... Bir ihtimal gayrimüslim cemaatlerin kendi özel kayıtlarını bulmak ve taramak çözüm olabilir. Ama ahalinin ancak bir kesimi hakkında doğru bilgi verebileceği şüpheli bu kaynaklardan yararlanmak da gün geçtikçe imkânsızlaşmaktadır. Vergi ve angarya gibi yükümlülüklerden kurtulmak için, her cemaat, her köy ve mahalle üyelerinin nüfusa kaydını mümkün merteye önlüyordu. Bu bütün imparatorlukta olduğu gibi Suriye'de de böyleydi (Ekte verdiğimiz 1900'lere ait bir konsolosluk haritası büyük kentlerin nüfusunu da göstermektedir)

19. yüzyılda bugünkü Lübnan'ın güney kısmı *Cebel-i Lübnan* özerk mutasarrıflığı olarak doğrudan İstanbul'a bağlıydı. Gene daha güneydeki Kudüs-ü Şerif ve civarı da merkeze bağlı bir mutasarrıflıktı. Cebel'in ortasındaki Beyrut, güneydeki Hayfa ve Akkâ, kuzeydeki Lâzkiye ve Trablusşam sancaklarıyla birlikte Beyrut Vilâyetini oluşturuyordu. Doğuda Şam şehri (250.000 nüfuslu en büyük şehir) merkez olmak üzere Suriye vilâyeti ve kuzey doğuda da Ayntab ve Antakya'yı da içeren Haleb vilâyetini de sayarsak klâsik Suriye-Filistin ülkesini tamamlamış oluruz. 19. yüzyıl sonunda bölgede şehirleşmenin yoğunlaştığı tipik merkez 150.000 nüfusla Beyrut'du ve şehrin etrafında sefalet mahalleleri oluşmuştu.

Bölgede Sünnî-Şii ayrımı vardı, fakat Şii'ler bir mezheb veya millet statüsünde değildi. Dürzîler, Nusayrîler gibi gruplar da fiilen varolan cemaatlerdi; fakat aynı muamele uygulanıyordu. Marunî ve Melkit (Grek-Katolik) hıristiyan cemaatlerin dışında Ermeniler, Lâtin cemaati ve Musevîler bulunuyordu. Kuşkusuz bu tabloya Tatar ve Çerkes muhacir gruplarını da eklemek gerekir, buna rağmen Babil kulesi kalabalığının tam olarak tasvir edildiğini söylemek güçtür. Sadece Beyrut-Suriye bölgesinin 1.200.000 nüfusu bulunduğu (1880) yılı), bunun 300.000 kadarının gayrimüslim olduğu anlaşılır.

ERKEK NÜFUS (18-50 YAŞ ARASI) 1880 YILI
(Rakamlar listede yuvarlak olarak, yekûnda
aynen verildi, bütün gruplar yazılmadı)

Sancak	İslâm	Rum Ortod.	Marunî	Grek Katl.	Protes	Suryani	Ermeni	Ermeni-Katolik	Lâtin	Musevî
Şam	90.000	9.500	2.500	9.000						
Beyrut	31.000	6.000	4.500	2.500						
Hama	43.000	8.500	—	500						
Trablus	35.000	13.000	5.000	—						
Lâzkiye	13.500	1.000	800	—						
Akkâ	22.000	3.000	700	—						
Belka	53.000	1.000	—	—						
Yekûn	292.463	40.051	13.326	1.548	.785	1.591	.487	.143	.494	3.079

lıyor. Beyrut ve listede yer almayan özerk Cebel'de nüfus hıristiyanlar lehineydi. Britanya viskonsülü Jago'nun raporundan 1880 için elde edilen önceki sahfedeki nüfus tablosu resmi Salnâme'lerle de aşağı yukarı uyum içindedir. Sadece erkek nüfusun dinî cemaatler (*millet*) ayırımına göre verilışı, Jago'nun bunu salnâme ve diğér sözlü yazılı resmi kaynaklara dayanarak hazırladığına bir delildir²³.

Trablusşam ve Lâzkiye'de çoğunlukta olmak üzere Nuseyrliler 24.000, Dürzîler 8.000, Mutevelliler 4.500 kadar nüfusla önemli müslüman azınlık gruplarıydı. Listedeki 18-50 yaş arası vergi mükellefi sayılan erkek nüfus 408.819 olarak verilmiş. Böylece Cebel-i Lübnan hariç bölge nüfusu 1.200.000 civarında olmalıdır. Bu dönemde H. 1316 (1898-99) yılı Osmanlı sayımına göre Halep vilâyetindeki nüfus ise şöyleydi²⁴ :

Haleb (Haleb-Urfa-Maraş Sancakları)

İslâm	: 704.594
Hıristiyan	: 97.562
Musevî	: 9.439
Diğér	: 3.728
Toplam	: 815.323

Haleb şehrinde de nüfusun % 60 kadarı Müslümandı. Bununla birlikte Haleb vilâyeti bütün bölgede en kozmopolit kısımdı ve Arabça ve Türkçe'den sonra Fransızca'nın birtakım gruplarca üçüncü dil olarak kullanıldığının resmi vesikalarda gösterildiği görülmektedir.

Osmanlı ülkeleri içinde Suriye-Lübnan yurt dışına işçi göçü olayını yaşayan en ilginç bölgeydi. Britanya'nın Beyrut'taki başkonsolosu Colonel Trotter 1893'de, bir yıl evvel 4500 Lübnanlı'nın yeni dünyaya göçtüğünü, bunlardan 2.500'ünün Brezilya, 500'ünün ABD ve 500'ünün Avustralya'ya dağıldığını söylüyor. Gidenlerin bir kısmı bazen geri geliyorsa da, Yeni Dünyadaki Lübnanlı azınlık o zamanlar

23 Bu listede Cebel-i Lübnan yoktur. *Acc. and Papers, G.B. Parliamentary Papers* 1880, Viceconsul Jago, s. 1083.

24 *Salnâme-i Vilâyet-i Halep*, sene 1316.

oluşmağa başlamıştı. Giden işçiler ülkelerine para da gönderiyordu. 1891 yılında bölgeye bu yolla 120.000 sterlin girmiştir²⁵. ABD'de de göçmenlerin Osmanlı konsolosları için başlıca problem olduğu, bu fakir tabakanın buna rağmen yeni ülkelerinde örgütlenmeğe başladığı da bildiriliyor. New York'da «Kowkab-ı Amerika» diye bir gazete çıkarılıyormuş. Gidenlerin işsizlik ve para sıkıntısı kadar, askerlik hizmetinden (?) kurtulmak için gittiği de not ediliyor²⁶.

Kozmopolit nüfusun içinde sayıları bir hayli çok ve kalabalıkça olan gayrimüslim cemaatleri kontrol altında tutmak için Osmanlı yönetimi ruhanî reislere tam yetki vermiştir. Bu bölgede ilk İslâm egemenliğinden beri bin yılı aşkın bir süre, Hıristiyan ve Musevî nüfus bu tür bir sisteme de alışkındı. Ancak Fransa'nın 17. yüzyıl sonundan beri Fransiskanlar ve cizvitler aracılığı ile katolikliğin, İngiltere'nin 19. yüzyılda protestanlığın yayılması için gösterdiği faaliyet bu dengeyi bozdu. Nihayet Rusya'nın kendine bağlı bir ortodoks cemaat yaratma girişimleriyle, Suriye-Filistin dinî çekişmeler yönünden en problemlî bölge oldu. 1824'de Amerikan misyonerleri Beyrut'da ilk özel okulu açtılar. Kısa zamanda ruhsatsız olarak açılan okul ve yetimhaneler ile Amerikalılar Suriye-Filistin, Mezopotamya ve doğu Anadolu'da en etkin misyoner grubu oluşturdular. Açtıkları kurum sayısı 400'ü geçti²⁷. Bu hiçbir Avrupalı misyonun ve yerli Hıristiyan cemaatin eğitim etkinliğiyle karşılaştırılmayacak bir başarıydı. Amerikalı protestan misyonerlerin etkinliği imparatorluğun her yerinde diğer Hıristiyan cemaatlerin tepkisine neden oldu. Suriye-Lübnan'da da Marunî, Lâtin, Ermeni-katolik, Rum-ortodoks ve Rum-katoliklerin tepki ve şikâyeti başladı. Osmanlı yöneticileri bu huzursuzluğu ve protestoyu dindirmek için teşebbüse geçtiğinde, Amerikalı misyonerleri, Britanya konsolosları himaye etmeye başladı. İngilizler Dürzîlerin arasında Amerikalıların rahatça çalışmasını da temin ettiler²⁸. Fransa Cizvit ve Fransiskanları

25 Acc. and Pap. G.B. *Parliamentary Papers 1893* June 14, Beyrout Colonel Trotter to Rosberry, s. 2-3.

26 *Aynı rapor*, s. 3.

27 İlber Ortaylı, «Some Observations on American Schools in the Ottoman Empire» *Turkish Public Adm. Annual*, 1981, s. 93-110.

28 C. Farah, «Protestantism and British Diplomacy in Syria», *IJMES*, 7(1976) s. 321-44.

koruduğundan Haleb'de tutundular. Antakya Rum kilisesi de Rusların himayesini gördü²⁹. Bölgedeki dinî cemaatler arasında 19. yüzyıldaki modern kurumsallaşma ve dış devletlerin müdahalesiyle çatışma yaratacak bir ayırıcılık başladı.

1860'lardan itibaren yeni Vilâyet Nizamnamesi ile başlayan idarî örgütlenme bilindiği üzere vilâyet, liva, kaza idare meclislerinde ikişer tane gayrîmüslim ve müslim nüfusun temsilciliğini yapacak seçimli üyeler bulunmasını öngörüyordu. Bundan başka o yerin ruhanî reisleri de idare meclislerinde tabii üye olarak bulunacaklardı. Suriye-Filistin'de bu kurala dikkat edilmiş ve idare meclisleri rengarenk bir Babil kulesi veya ruhban şurasına dönüşmüştür. Osmanlı vali veya mutasarrıfı genel olarak bu yapıdan mahallî temsilcileri malî sorunların çözümünde destek olarak kullanmak ve birbiriyle anlaşamayan bu cemaatlerin ortasında bir «*Arbiter mundi Ottomanorum*» rolü oynayarak kendi bildiğini dikte etmek için faydalanmıştır. Tanzimat sonrası Osmanlı yöneticisi klâsik dönemdeki selefleri gibi güçlü değildi, ama daha politikacıydı. Vali herşeyden önce askerî gücü elinde tutan kumandanla da bir denge kurmak durumundaydı. Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında başlıca sorunu buydu. Sorumlu olduğu âsâyişi sağlayacak asker, Suriye ordu kumandanı olan müşirin elindeydi ve ona söz geçiremiyordu.

Sadece idare meclislerinde değil, Ziraat-Nafia komisyonu, Mal sandıkları, Temyiz divanı gibi kurallarda da mahallî cemaatlerin temsili, bir tür politik dengenin sağlanmasına yardım ediyordu. 19. yüzyıl valisinin diğer bir sorunu olan yabancı konsolosların Hıristiyanların himayesi gerekçesiyle işlere karışması da bu kozmopolit kurulların sözde müzakere ve aldıkları kararları gerekçe gösterilerek önlenebiliyordu. Üstelik buraya gelen üyelerin ahali üzerindeki nüfuzundan yararlanmak ve onları sadık devlet hizmetkârı haline getirmek mümkündü. Valinin kararlarına uyup olumlu davrananlar, hükûmetin isteği doğrultusunda çalışanlara nişan ve rütbe dağıtılıyordu. 1898 yılı Haleb salnâmesinde, vilâyetin önde gelenleri ve eşrafından memur olmayıp da nişan ve rütbe alanların isimleri veriliyordu. 30'dan fazla kişinin içinde 7 tane gayrîmüslim var. Birinci Meclis-i Mebusan'a Haleb mebusu olarak gelen *Nikola Nakkaş*

29 C. Farah, *aynı eser*, s. 335-338.

Efendi de böyle nişan alanlardan biriydi³⁰ 1898 yılında kendilerine hizmetleri karşılığı nişan ve rütbe ihsan edilen Haleb'in ünlü ailelerinden Câbirizade'ler 1863 yılında hükümetin gözündeki makbul kişiler olmadıklarından olacak, ailenin iki ferdi, Ali ve Veysî Efendiler süresiz olarak Bursa'ya sürülmüşlerdi³¹. Geçen zaman Câbirizadelere herhalde Vali Paşalarla iyi geçinme gereğini öğretmiş olacaktı. Ama valinin ve kaymakamın kontrol edemeyeceği küçük yerleşme birimlerinde bu gibi kozmopolit nitelikli idarî meclislere müsaade edilemezdi. Nitekim Rumeli'de olduğu gibi, Suriye-Lübnan bölgesinde de nahiye idarelerinin sayısı arttırılmadı. Nahiye meclislerinin yerel iktidarı ele geçirmeleri hiç istenmiyordu. Bu konuda Cebel-i Lübnan gibi özerk bölge tek istisnaî uygulama alanı oldu. Orada da cemaatler arası karşıtlık ve çatışma nahiyelerin gerçek özerkliğine nasıl olsa engelleyecekti. Osmanlı taşra idaresindeki reformun imparatorluğun parçalanmasını önlemeye yöneldiği açıktı. Nahiyelerde özerk yönetim, istenmeyen siyasî sonuçlar verebilirdi. Ama modern beledi örgütlenme ve faaliyet için aynı şey söylenemez. Suriye ve Lübnan'ın önemli liman şehirlerinde ve toplayıcı merkezlerinde belediye örgütü ve modern şehir hizmetleri, imparatorluğun İzmir, Selanik gibi kozmopolit şehirlerinde görüldüğü üzere, dış ticaret faaliyetine yönelik altyapısal tesislerin, liman hizmetlerinin gerçekleştirilmesi olarak anlaşılmalıdır. Bölgede Şam, Beyrut, Haleb, Trablusşam gibi merkezlerde belediye örgütü bütün imparatorluktaki ilk belediye örgütleri arasında sayılmalıdır. Bu gibi kentsel altyapı hizmetleri ön planda yabancı şirketlere verilen imtiyazla getiriliyordu. Şam ve Beyrut'da tramvay ulaşımı 1897'de gerçekleştirilmişti. Hatta havagazı gibi bir modern hizmet Nablus gibi daha küçük merkezlere de getirilmişti. Tanzimat yöneticilerinin kent merkezlerinde idare binaları yaptırmak, bazı meydanları modernleştirip genişletmek gibi geleneksel faaliyetleri bölgede büyük şehirlerde de görülür. Meselâ 1863 yılında *Rüşdü Paşa'nın* Suriye valiliği sırasında Şam'da şehrin etrafındaki bataklıklar kurutulmuş, ama bu iş galiba pek de başarılı ve ehliyetli biçimde yapılmadığından çok masraflı olmuştu.

30 Başb. Arşivi, *İrade Daviliyye* Nr. 47923, Gurre-i Cemâziyelahir 1291 (16 Temmuz 1874) Nikola Nakkaş Efendi'nin beratı; ve *Salmâme-i Haleb* sene 1316.

31 Başb. Arş. *İrade, Meclis-i Valâ* 1 Rebiülahir 1279 Nr : 21519 hüküm.

Aynı vali sokakları genişletip, şehrin önemli bir kısmını atlı-araba trafiğine açmıştı³². Midhat Paşa zamanında bu tür faaliyetler göze carpar. Şam, Beyrut'la ve ard ülkeyle yapılan ulaşımın merkeziydi ve bu nedenle kapalıçarşı (Hamidiye Sukh) ve depo-antrepolar kurulmuştu. 1900'ler de Şam-Hicaz demiryolunun en büyük istasyonuydu ve şehir, limanlarla ve bütün merkezlerle demiryol bağıntısı olduğundan gelişmeğe devam etti. *

Osmanlı modernleşmesinin idarî merkezîyetçiliği tamamiyle gerçekleştirdiğini söylemek güçtür. Bütün Suriye vilâyetinin âsâyişi 1880'lerde atlı ve piyade bin kadar zabtiyeye bırakılmıştı. Halen büyük kesimde mahallî liderler, bedevî kabile şeyhleri asayişten sorumluydu³³. Hükûmetin bütün adlî ve polisiye olayları kontrol ettiği şüphelidir. 1301 yılı istatistiklerine göre Suriye vilâyetinde suç sayısı³⁴ Cinayet: 70, hırsızlık: 13, Gasb: 6, ırza geçme: 18... Bu rakamlar suç olaylarının büyük kısmının adliye örgütünün bilgisi ve muamelesi dışında kaldığını gösterir. Bürokrasinin toplumsal hayata müdahalesi her yerde olduğu gibi zayıftı ve rüşvet ve yolsuzluk kapalı cemaatleri «kendi işini kendin gör» tutumuna itmmişti.

Eğitim ve İdeoloji. Berlin Kongresinden sonra Osmanlı imparatorluğu Balkanlardaki Slav ve Ortodoks tebasının çoğunluğunu kaybetmişti. İmparatorluk hayatına bundan sonra Anadolu ve Arap vilâyetlerindeki tebasıyla devam edecekti. II. Abdülhamid döneminin eğitim politikası bu unsurları kazanmağa yönelikti. Bu nedenle modern eğitim kurumlarının yayılmasına çalışıldı. Ancak Suriye-Lübnan bölgesindeki eski gayrimüslim cemaatlerin eğitim alanındaki girişimleri belki öyle bir politika ile etkisiz kılınabilirdi, ama 19. yüzyılın başından beri Amerikalı, daha önceden Fransız, sonraları Rus, İtalyan, Alman, Avusturyalı ve İngiliz misyonerlerin kurduğu eğitim kurumları, modern eğitim alanını Osmanlı yönetiminden çok önce parsellemişti. Özellikle Fransız katolik rahiplerin ve Amerikalı protestan misyonerlerin kurduğu eğitim kurumlarının yaygınlığına ve başarısına değinilmişti. Basın ve yayıncılık hayatında da aynı ni-

32 *Acc. and Paper, G.B. Parl. Papers, Consul Rogers Report-Damascus* 1864, s. 103.

33 Najib E. Saliba, «The Achievements of Midhat Pasha as Governor of Syria» *IJMES* 9(1978) s. 321.

34 *Salmâme-i Vilâyet-i Suriye*, sene 1301, s. 235 «İcmal-i vukuat-ı cinâiyye»

telik gözlenmektedir. Özellikle 1870'lerden sonra Osmanlı yönetimi, gazete ve kitap yayını yoluyla resmî ideolojiyi aşılacak istemekteydi. Ancak bölgede yabancı yaynevleri, yabancı dilde gazeteler daha önceden vardı ve giderek bağımsız Arap gazetecilik ve yayıncılığı da toplum hayatına girdi.

*

Arap ulusçuluğu doğuş ve yükselme dönemindeydi. Henüz bağımsızlık isteyen sesler zayıftı ve taraftar toplayamayacak düzeydeydi. Hıristiyan veya Müslüman olsun, Arap ulusçuları bu dönemde eşitlikçi bir özerklikten yanaydılar. Arap ulusçuluğunun önde gelen simalarından *İbrahim al Yazıcı* (Nasif Yazıcı'nın oğlu) ayrılıkçı bir ulusçuydu, ama II. Meşrutiyet yıllarına kadar Araplar arasında bu gibi fikirlerin pek yayılmadığı ve taraftar toplamadığı bir gerçektir. Ne var ki Bab-ı alî'nin, daha doğrusu Yıldız Sarayı'nın İslâmcı ve Osmanlıcı politikası aşırı merkezîyetçiliği amaç edinen bir idarî mekanizmadan vazgeçemiyordu. II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın Suriye'deki aktif ve haklı olarak yetki talep eden idareciliğini bile, özerklik ve hatta bağımsızlık isteği olarak yorumlamıştır. Böylece, Hamidiye islâmcılığı, Arab ülkelerinde daha başından başarısızlığa mahkûm olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in gerek Arap dinî ve etnik önderlerine yaklaşma politikası güttüğü, gerekse bayındırlık ve eğitim alanında Arap ülkelerine yönelik yatırımlara giriştiği açıktır. Hatta devlet hizmetinde Arap asıllıların bu devirde daha geniş ölçüde kullanıldığı da gerçektir³⁵. Bununla beraber Arap düşüncesini ve politikasını etkileyen ve etkilemeye aday olan liberal Arap aydınları otokratik yönetimden hoşlanmıyorlardı ve modern Arap panottomanizmi II. Abdülhamid'in ortaya koyduğu Osmanlılıktan uzaklaştı. Raşid Rida, Abdurrahman Kawakibî gibi modern İslâmcılar, aynen Namık Kemal ve Mizancı Murad gibi düşünüyorlardı. Bunlara göre «meşveret» bulunmayan, yani demokratik kurumlara sahip olmayan bir islamizmden ve islâm toplumundan söz edilemezdi. Rida'nın ve Kawakibî'nin ideali daha öteye uzanıyordu, bir federasyon...

35 E. Deniz-Akarlı «Abdülhamids Islamic Policy in the Arab Provinces», *Hacettepe Türk-Arab Konferansı*, Ankara, 1979 s. 51-53.

Arap ulusçuluğunun ilginç önderlerinden *Butrus al-Bustânî*, Âlî ve Fuat Paşaların Osmanlıcılığını benimsemişti. Çünkü dinlere parçalanmış Suriye'de Osmanlılık ona herşeyden önce Suriye'nin birliğini ve Araplığını sağlayacak gibi görünmüştü. Şiveler kullanılmamalı ve Arapça yazılmayan ölü bir dil olarak kalmamalıydı³⁶. 1860'da Beyrut'da kurulan al-Camiyat as -Suriyya al-İlmiyye'ye başta Fuat Paşa olmak üzere bazı Osmanlı devlet adamları da şeref üyesi olduğuna göre³⁷, bu tip bir Osmanlılık sempatiyle de karşılanıyordu. Butrus al-Bustânî lâik bir ulusçuydu. Bu lâik Arap, ancak Osmanlıcı bir politika içinde Araplığın yüceltilip birleşebileceği inancını taşıyordu. Yabancı misyon okullarında okuyan Araplar edebî, tarihî metinleri değerlendirmeyi, yabancı dildeki edebiyatı izlemeyi öğrenmişti. Suriye «Protestant College» ve Cizvit Koleji (Fransız) bu gibi tanınmış iki eğitim kurumuydu. Modern Arap tarihçiliği ve edebiyat araştırmalarının daha çok bu lâik veya yabancı eğitim görmüş Hıristiyan Araplar tarafından gerçekleştirilmesi bir rastlantı değildi. Suriye-Lübnan kozmopolit bir kültür ortamıydı ve bu renklilik içinde modern Arap ulusçuluğu gelişti. Bustânî'nin daha 1875 de kurduğu cemiyetin üyeleri 1879-80'de Beyrut sokaklarında mitingler yapıyor, Suriye-Lübnan'ın birleşmesini ve özerkliği istiyorlardı.

Arapların ulusçu ve özerklikçi İslâmcılığına veya Osmanlıcılığına karşı II. Abdülhamid, Haleb'in ünlü Rufâî şeyhi Ebu'l-Hudâ'yı resmi İslâmcılığın sözcüsü ve propagandacısı olarak kullandı. Bu gibi kendine bağlı çevrelerle yekpare ve autokrat bir İslâmcılığın tutunmasını sağlayacak ve adem-i merkeziyetçi gelişmeleri önlemeye çalışacaktı. Bu gayretlerinin kalıcı olmadığı ama bir dönem için başarılı olduğunu belirtmek gerekir.

Hamidiye döneminin Suriye-Lübnan'ın bütünlüğünü sağlama için en önemli girişimi eğitim alanında olmuştur, denebilir, Mevcut sıbyan mekteblerinin ıslahı, kız ve erkek rüşdiyeleri açmak, idadiyye ve sultanıyyeler kurmak bu politikanın sonucudur. Bunların yanıbaşında sanayi mektepleri de açılmıştır. Özellikle Midhat Paşa bu sonuçların yayılmasına, diğer valiliklerinde de olduğu gibi, gayret göster-

36 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford 1970, s. 102; C.E. Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Illinois-Urbana 1973, s. 149.

37 Al Tibawi, *A Modern History of Syria*, s. 160.

miştir. Gayrimüslim cemaatlerin kurmuş olduğu eski geleneksel okullar üzerinde de resmi kontrol kurulmuştur. Ama böyle bir kontrol, kapitülasyonlardan yararlanan yabancı misyon okulları için söz konusu değildi. Modern okulların yayılışı dönemin «Salnâme» türü resmi belgelerinde de görülür. Meselâ, 1899'da Haleb'de bir idadî, 20 rüşdiyye (kız ve erkek) ve askerî rüşdiyye vardı³⁸. Ama Ermeni, Rum, Protestan, Katolik mektepleri daha eskiden açılmıştı. Yine Şam ve kazalarında idadî, 3 erkek, 1 kız rüşdiyesi açılmıştı. Ama 8 Fransız ve 1 İngiliz mektebi ile 13 Amerikan okulu vardı ve yeni açılan okulların bunlarla rekabeti zordu. Yine 1882'de Beyrutta birkaç askerî ve mülkî rüşdiyeye karşılık aralarında yüksek düzeyde eğitim veren 38 yabancı okul vardı. Bununla beraber Osmanlı eğitim kurumlarının yayılması zamanla Osmanlı (daha doğrusu Türk) kültürünü tanıyan ve Osmanlılığa sempati duyan bir neslin yetişmesine yardımcı oldu. Arap dünyasında resmî Osmanlılığın aleyhtarı düşünce ve duyguların en çok yaşadığı bu bölgede, Türk dilini bilen ve Osmanlılara sempati duyanlar arttı, bir Osmanlı aydın zümresi yaratıldı. Zaten modern eğitim kurumları yayıldıkça, Müslüman çocuklarının yabancı misyon okullarına devamını yasaklayan emirler de çıkıyordu. Yüzyılın başında Suriye-Lübnan'ın belli başlı yerleşme merkezlerinde rüşdiye ve idadîler ve Araplara orduya girme fırsatı veren askerî rüşdiyeler hatırı sayılır bir sayıya ulaşmıştı. ABD'li misyonerlerden, Rusya Çarlığı mensuplarına kadar yabancılar da aynı süratle okul açmaktan geri kalmıyorlardı.

Osmanlı yönetiminin süratle kendine bağlı bir seçkinler grubu yetiştirmek için, başvurduğu diğer yöntem aşiret reislerinin, yerel eşrafın çocuklarını İstanbul'daki eğitim kurumlarına çekmek olmuştur. 11 Temmuz 1885'de kurulan ünlü *Aşiret Mektebi* dışında, *Mekteb-i Mülkiyye*'de de bu gibiler için bir «sınıf-ı mahsûs» kurulmuştu. Bizim yaptığımız taramaya göre 1901-1907 yılları arasında bu sınıfta Arab ülkelerinden 167 öğrenci okumuş ve diploma almıştı, bunların 21'i Suriye ve Lübnandan geliyordu³⁹. Bu öğrenciler uzun yıllar Arap bürokrasisinde Türkçe bilen ve bazen yüksek mevkie çı-

38. *Maarif Salnamesi 1318*, s. 1259 vd.; ayrıca bk. Bayram Kodaman, *Abdülhamid devri eğitim sistemi*, İstanbul 1980.

39. Çankaya, *Mülkiyeliler Tarihi*, III ciltten yapılan tarama.

kan kimseler oldular. Bir kısmı ülkesine dönmedi ve Türkleşti. Arap vilâyetleri dışında görev aldılar.

Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetinde izlediği politika, yani resmî Osmanlılığın benimsetilmesi için Türkçe ve yerli dilde gazete çıkarmak ve kitap bastırma Suriye-Lübnan'da da uygulandı. Ancak *Beyrut* ve *Suriye* gibi iki dilde çıkan vilâyet gazeteleri arzu edilen sonucu sağlamaya yetmiyecekti. Dönem içinde Beyrut'da 17 gazete Arabça, 3 gazete Fransızca çıkıyordu. Yine aynı dönemde Beyrut'da basım ve yayınevlerinin çoğu Arap (12 adet) ve Fransız (12 adet)'di. Ve daha yüksek tırajla çalışıyorlardı⁴⁰. Türkçe matbaa 6 taneydi. Yerli halkın aydınlarıyla ilişki kurmakta ve onları etkilemekte karşılaşılan tek sorun bu değildi. II. Abdülhamid yönetiminin sansürü, resmi Türkçe yayınların Arap aydınına hitap etmesini önliyordu. Midhat Paşa'nın bu alandaki esnek politikası terkedilmişti⁴¹. Kuşkusuz sansür Arab aydınlarını İstanbul'daki aydınlar kadar etkilemiyordu. Polis o kadar güçlü değildi, yabancı misyonlardan ve gruplardan istenen yayın elde edilebiliyordu. Beyrut veya Şam'da yayını yasaklanan gazete veya risale, İngiliz işgalindeki Mısır'da basılıp kolayca bölgeye sokuluyordu ve dağıtılıyordu. Basın ve yayındaki sansür dolayısıyla Sultan Hamid yönetiminin ve resmi İslâmcılık ideolojisinin Arap aydınlarıyla diyalog kuramadığı ve onların bu nedenle daha çok dışarının etkisine açıldıkları bir gerçektir.

***

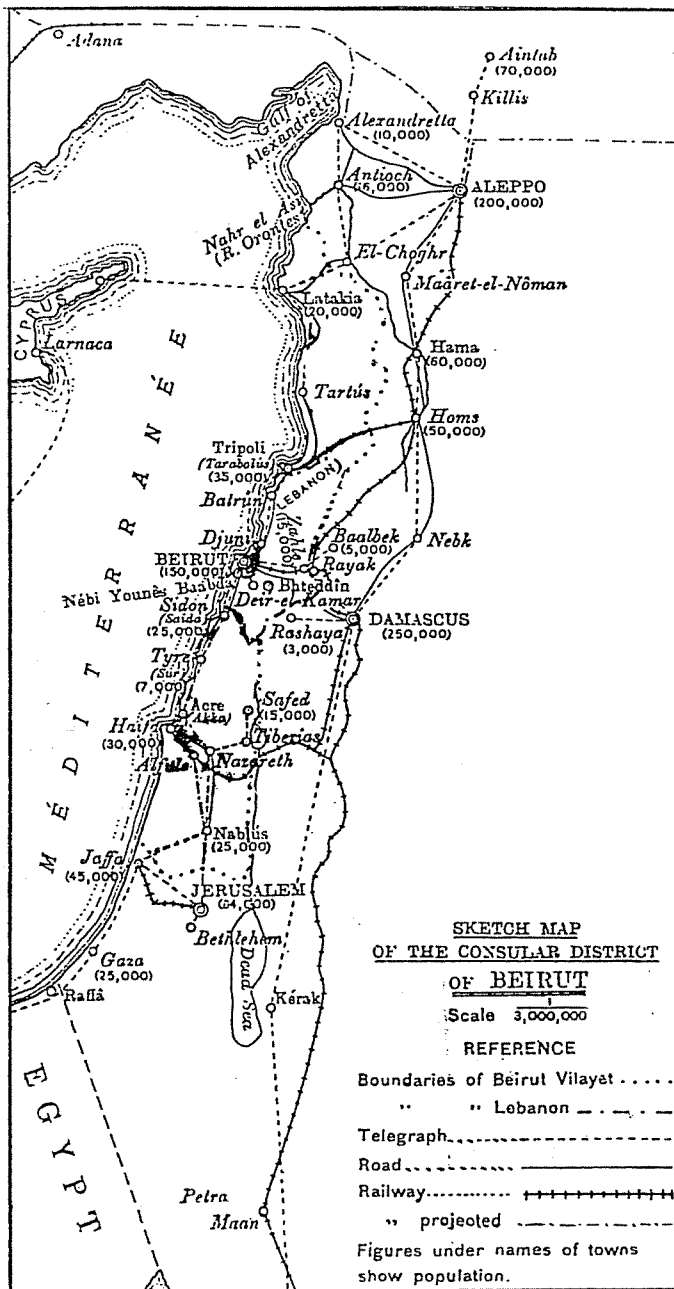
19. yüzyılın ikinci yarısında Arap dünyasının Avrupa ile ekonomik bütünleşmesini imparatorluk önleyemedi. Buna karşılık eğitim, kültürel hayat ve ideolojik planda Arap dünyasındaki Batı etkisini Osmanlı idaresi engellemeye çalıştı. Resmî İslâmcı-Osmanlıcı politikanın bu alanda giriştiği eğitim reformlarının tam başarı sağlayamasa da önemli etkiler bıraktığı açıktır. Tanzimatla başlayan idarî merkezleşme, hukukî alandaki düzenlemeler modern Arab dev-

40 *Salnâme-i Maarif, sene 1318*.

41 Donald Cioeta «Ottoman Censorship in Lebanon and Syria» *IJMES*; C. Farah, «Censorship in Syria and Egypt» *Nationalism in a Non-national State*, yayımlayanlar, Haddad-Ochsenwald, Ohio State University Press, Columbus 1977, s. 151-191.

letlerinde kalıcı izler bıraktı. Resmî Osmanlıcılık politikası Arap Osmanlılığı ile tam uyum içinde değildi. İkinci Meşrutiyetten sonra Türkçülük, Arap ulusçuluğunun ideolojik plandaki ve siyaset konusundaki kopuşunu da hızlandırdı.

Resmî İslâmcılık döneminde de Arap ve Türk aydınlarının yoğun bir kültürel alışveriş içinde olmadığı, diyalog kuramadığı açıktır. Bu nedenle Arap aydınları bu dönemde daha çok dışa açılmağa başlamıştı. İslâmcı ve Osmanlıcı akımın zayıf yanı buydu. Böylece 19. yüzyılda doğu Arap vilâyetlerinin bütün tedbirlere rağmen Osmanlı dünyasından ekonomik, kültürel ve ideolojik kopuşu hızlanmıştı.

Harita 1911 tarihidir.